

Νομική αναγνώριση της ταυτότητας του φύλου στην Ευρώπη

Μαρία Κανάκη ¹

Δημήτριος Κανάκης ²

¹ Δικηγόρος, Απόφοιτος Νομικής Σχολής Α.Π.Θ., Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης «Σύγχρονες Ιατρικές Πράξεις Δικαιϊκή Ρύθμιση και Βιοηθική Διάσταση»

² Παθολογοανατόμος & Νευροπαθολογοανατόμος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παθολογικής Ανατομικής, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

Περίληψη: Η ταυτότητα του φύλου αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ανθρώπινης υπόστασης και συνδέεται με όλες τις εκφάνσεις της ζωής αυτού. Αναφέρεται στον ατομικό και εσωτερικό τρόπο με τον οποίο το ίδιο το άτομο αντιλαμβάνεται εν γένει το φύλο του, το οποίο είναι δυνατό να συμπίπτει ή όχι με αυτό που του έχει αποδοθεί από την κοινωνία κατά την γέννηση του.

Διάφορες διεθνείς συμβάσεις προστατεύουν και κατοχυρώνουν τα ανθρώπινα δικαιώματα από διακρίσεις οποιασδήποτε μορφής, παρά το γεγονός ότι εντός αυτών δε γίνεται ειδική αναφορά στο σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα του φύλου.

Ειδικότερα το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, μέσω υποθέσεων με τις οποίες έχει κατά καιρούς ασχοληθεί, έχει αναπτύξει εκτενή νομολογία σχετικά με τα δικαιώματα των τρανσέξουαλ ατόμων. Οι εν λόγω αποφάσεις του ως άνω Δικαστηρίου εξέτασαν θέματα που αφορούσαν i. τη νομική αναγνώριση αλλαγής φύλου και ονόματος, ii. του δικαιώματος στο γάμο, iii. της κάλυψης του κόστους για εγχείρηση επαναπροσδιορισμού φύλου και τέλος iv. τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα σύμφωνα με το υιοθετηθέν φύλο.

Στα Ευρωπαϊκά Κράτη ισχύει διαφορετικό νομικό καθεστώς αναφορικά με την αλλαγή του φύλου. Πιο συγκεκριμένα, ενώ σε άλλες χώρες τίθεται ως προϋπόθεση για την αλλαγή του φύλου στο πιστοποιητικό γέννησης, η υποβολή του ατόμου σε μία εκ των τριών διαδικασιών, και δη, ορμονοθεραπεία, χειρουργική επέμβαση ή μη αναστρέψιμη στείρωση, σε άλλες χώρες απαιτείται η ιατρική παρακολούθηση του ατόμου και η προσκόμιση πιστοποιητικού από ψυχίατρο ή ψυχολόγο που να τεκμηριώνει τη δυσφορία του προσώπου για το αποδιδόμενο κατά τη γέννηση σε αυτό φύλο. Οι διατάξεις του Ελληνικού Συντάγματος κατοχυρώνουν στα άρθρα 2§1 και 5§1 τόσο την προστασία της ανθρώπινης αξίας όσο και της ίδιας της προσωπικότητας του ατόμου και εμμέσως προστατεύεται μέσω των συγκεκριμένων άρθρων και το ίδιο το φύλο.

Ο νόμος 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας του φύλου ορίζει ότι για την αλλαγή εγγράφων και τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου απαιτείται αφενός πλήρης δικαιοπρακτική ικανότητα του ατόμου, αφετέρου αγαμία. Ωστόσο, δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση οποιαδήποτε προηγούμενη ιατρική (χειρουργική ή μη) επέμβαση, αλλά ούτε και ψυχιατρική διάγνωση.

Λέξεις-κλειδιά:

Ταυτότητα φύλου, Διεμφυλικός, «Αρχές της Yogyakarta», Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)

Εισαγωγή και έννοιες

Η ταυτότητα του φύλου (gender identity) αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ανθρώπινης υπόστασης και συνδέεται με όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Αναφέρεται στον ατομικό και εσωτερικό τρόπο με τον οποίο το ίδιο το άτομο αντιλαμβάνεται εν γένει το φύλο του, και το οποίο μπορεί να συμπίπτει ή όχι με αυτό που του έχει αποδοθεί από την κοινωνία κατά τη γέννηση του. Επιπλέον, περιλαμβάνει τόσο την προσωπική εμπειρία του ατόμου με το σώμα του, όσο και με τις ιδιαιτερότητες του φύλου του, που συνδέονται άμεσα με την ένδυση, τον τρόπο ομιλίας, αλλά και την όλη συμπεριφορά του. Η ταυτότητα του φύλου ως ο τρόπος που ο κάθε άνθρωπος βιώνει το φύλο του υφίσταται διαφοροποιήσεις, λόγω του εκάστοτε σεξουαλικού προσανατολισμού του. Ο τελευταίος δε, σχετίζεται με τη σεξουαλική ή/και συναισθηματική έλξη για ένα άλλο πρόσωπο, η οποία εκφράζεται μέσω της αποκλειστικής ετεροφυλίας, ομοφυλοφιλίας ή των διαφόρων μορφών αμφισεξουαλικότητας. Σε περίπτωση όμως που το άτομο δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του εντός του φύλου, που τον ενέταξε η κοινωνία από την αρχή της ύπαρξής του, δημιουργείται μία πάλη μέσα του και επιζητά τρόπους με τους οποίους θα αποτινάξει τα δεσμά του και θα ανακτήσει τη χαμένη του υπόσταση, όπως το ίδιο την αντιλαμβάνεται. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η μέχρι πρότινος επικρατούσα αντίληψη του «φυσικού φύλου», η οποία εκφράζονταν μέσω της κυρίαρχης θεώρησης για τη σχέση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, αμφισβητείται ανοιχτά μέσω της κρυφής επιθυμίας του συγκεκριμένου ατόμου. Το τελευταίο δεν αποδέχεται την παγιωμένη αντίληψη της εσωτερικής συνέχειας ανάμεσα στο βιολογικό και το κοινωνικό φύλο, δηλαδή την εμφάνιση και την επιθυμία. Προκειμένου να απεγκλωβιστεί από το υπάρχον σώμα του, έτσι ώστε να αποκτήσει τη δυνατότητα έκφρασης των ιδιαίτερων επιθυμιών και ορέξεων του, προβαίνει στις μέρες μας σε τροποποίηση της εμφάνισης ή της λειτουργίας των φυλετικών του χαρακτηριστικών μέσω ιατρικών (επεμβατικών ή μη) μεθόδων. Δεδομένης της σύγχυσης, που υφίσταται λόγω των διαφόρων όρων που έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια, είναι σκόπιμο σε αυτό το σημείο να προχωρήσουμε σε μία σύντομη αποσαφήνιση αυτών. Συγκεκριμένα, σήμερα περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη φορά, γίνεται ευρεία χρήση των ακόλουθων ονομασιών (εννοιών):

Διαφυλικός (Transgender): Πρόκειται για άτομο στο οποίο η ταυτότητα και έκφραση του φύλου διαφέρει από αυτή που του έχει αποδοθεί κατά τη γέννηση. Επομένως, ο εν λόγω όρος σχετίζεται με την ταυτότητα του φύλου και όχι με το σεξουαλικό προσανατολισμό του ατόμου.

Διεμφυλικός (Transsexual): Αφορά σε άτομο που καταφεύγει σε επέμβαση αλλαγής φύλου λόγω σεξουαλι-

κής ταυτότητας, και με αυτό τον τρόπο αποκαθίσταται η δυσαρμονία που είχε προκληθεί κατά τη γέννηση «μίας γυναίκας εντός ανδρικού σώματος ή ενός άνδρα εντός γυναικείου σώματος».

Μεσοφυλικός (Intersex): Παλαιότερα χρησιμοποιούνταν ο εκλιπών πλέον όρος Ερμαφρόδιτος (που κατά την ελληνική μυθολογία ήταν παιδί του Ερμή και της Αφροδίτης). Πρόσωπο που φέρει εκ γενετής χαρακτηριστικά και των δύο φύλων και που σε κάποια στιγμή της ζωής του επιλέγει να διατηρήσει μία εκ των δύο «ταυτοτήτων» του.

Παρενδυτικός (Cross-dressing): Άνδρας που χρησιμοποιεί γυναικεία ένδυση, χωρίς όμως απαραίτητα να είναι ομοφυλόφιλος ή διεμφυλικός. Η εν λόγω ενδυματική προτίμηση θεωρείται και μορφή φετιχισμού. Στη δεκαετία του '80 χρησιμοποιούνταν αντί αυτού ο όρος "travestie".

Τα διεμφυλικά κυρίως άτομα λόγω της έμπρακτης απόφασης τους για αλλαγή του φύλου τους, υφίστανται πολλές φορές διακρίσεις και ρατσιστικού τύπου συμπεριφορές, που έχουν ως αποτέλεσμα να παραβιάζονται τα θεμελιώδη δικαιώματα της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας και της υγείας τους, ενώ επιπλέον στερούνται της ευχέρειας επιλογών και της ισότιμης μεταχείρισης στην εργασία.

Προκειμένου λοιπόν να διαφυλάσσονται τα δικαιώματα των ατόμων αυτών και να αποδίδεται δικαιοσύνη, όταν αυτά καταστρατηγούνται, έχουν θεσπισθεί σε διεθνές και εθνικό επίπεδο συγκεκριμένες νομοθεσίες.

Αναγνώριση των δικαιωμάτων διεμφυλικών ατόμων σε διεθνές επίπεδο

Διάφορες διεθνείς συμβάσεις προστατεύουν και κατοχυρώνουν τα ανθρώπινα δικαιώματα από διακρίσεις οποιασδήποτε μορφής, παρά το γεγονός ότι εντός αυτών δε γίνεται ειδική αναφορά στο σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα του φύλου. Σχετικά πρόσφατα (2006) όμως συντάχθηκαν οι «Αρχές της Yogyakarta», οι οποίες πλήρως εναρμονισμένες με το διεθνές δίκαιο, υποδεικνύουν πλέον ρητά τις υποχρεώσεις των κρατών για προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όλων των ατόμων. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι το κείμενο της Yogyakarta δεν εισάγει νέους κανόνες δικαίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά επισημαίνει την ανάγκη σεβασμού των ήδη υφισταμένων, επί τη βάση των αρχών της ισότητας και της μη διάκρισης. Παράλληλα όμως επιζητά από όλα τα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν (θεσμοθετήσουν) νόμους, που να αντιστρατεύονται οποιαδήποτε μορφή διάκρισης λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας του φύλου τους, καθώς αναγνωρίζει τις τελευταίες έννοιες ως αναπόσπαστο κομμάτι της προσωπικότητας του ατόμου και κατά αυτή

την έννοια ως άρρηκτα συνυφασμένες με τον αυτοκαθορισμό, την αξιοπρέπεια και την ελευθερία του¹. Αλλωστε, εξίσου σημαντική προς αυτή την κατεύθυνση ήταν και η ενέργεια του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Ο.Η.Ε. να ασχοληθεί για πρώτη φορά με το εν λόγω ζήτημα, και εν τέλει να εκδώσει σχετικό ψήφισμα τον Ιούνιο του 2011². Αποτέλεσμα τούτου ήταν και η σύνταξη από ειδική Επιτροπή (υπό την καθοδήγηση του Υπατου Αρμοστή) έκθεσης, εντός της οποίας διευκρινίζονταν οι δυσκολίες στις διάφορες πτυχές της ζωής των διεμφυλικών ατόμων, από την απουσία της δυνατότητας προς αυτά να προσδιορίζουν τα ίδια το όνομα και το φύλο τους σε δηλωτικά της ταυτότητας τους έγγραφα. Εν τέλει, η Επιτροπή συστήνει προς τα κράτη-μέλη να παρέχουν εφεξής την ανωτέρω αναφερθείσα δυνατότητα στα διεμφυλικά άτομα, επιτρέποντας τα έτσι τον αυτοπροσδιορισμό τους μέσω της τροποποίησης των επίσημων εγγράφων τους³.

Ενέργειες των Ευρωπαϊκών Κοινοτικών Οργάνων για τα δικαιώματα των διεμφυλικών ατόμων

Πέραν όμως από τις προαναφερθείσες παραινέσεις και υποδείξεις καθώς και της έμμεσης δεσμευτικότητας, που αυτές έχουν σε διεθνές επίπεδο, και η Ευρώπη προχώρησε μέσω των Κοινοτικών της Οργάνων σε ανάλογες ενέργειες. Καταρχήν, ο Επίτροπος των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, αναφερόμενος στην αξία των Αρχών της Yogyakarta, επεσήμανε την ανάγκη ενσωμάτωσης αυτών στις εθνικές νομοθεσίες των κρατών-μελών. Στο πλαίσιο αυτό εξέδωσε γραπτή τοποθέτηση (Issue Paper) με την οποία, απευθυνόμενος προς τα τελευταία, ζητούσε αφενός μεν να επιτρέψουν την αλλαγή του ονόματος και του φύλου των διεμφυλικών ατόμων στα επίσημα τους έγγραφα, αφετέρου δε να αίρουν κάθε διάταξη που θέτει την όποια ιατρική θεραπεία ως προαπαιτούμενη για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας του φύλου. Ιδιαίτερη δε αναφορά έγινε στο εν λόγω κείμενο και στις διάφορες ακραίες ή μη μορφές καταπάτησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων των διεμφυλικών ατόμων και επισημάνθηκε η ανάγκη λήψης μέτρων για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των φαινομένων της τρανσφοβίας⁴. Εξάλλου, το έτος 2010 και η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης ασχολήθηκε με το εν λόγω ζήτημα και πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα (σε πλήρη αντιστοιχία με τις υποδείξεις του Επιτρόπου), που τα κράτη-μέλη όφειλαν να λάβουν για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των διεμφυλικών ατόμων⁵.

Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)

Τέλος, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, μέσω υποθέσεων με τις οποίες έχει κατά καιρούς ασχοληθεί, έχει αναπτύξει εκτενή νομολογία σχετικά με τα δικαιώματα των τρανσέξουαλ ατόμων. Οι εν λόγω αποφάσεις του ως άνω δικαστηρίου σχετίζονται με θέματα που αφορούν την νομική αναγνώριση αλλαγής φύλου και ονόματος, του δικαιώματος στο γάμο, της κάλυψης του κόστους για εγχείρηση επαναπροσδιορισμού φύλου, τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα σύμφωνα με το υιοθετηθέν φύλο, αλλά και την αναγνώριση του δικαιώματος των τρανς ατόμων σε διαφανείς διαδικασίες επαναπροσδιορισμού φύλου.

Συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ στις 25 Μαρτίου του 1992 ασχολήθηκε με την υπόθεση *B. v. France*, κατά την οποία η αιτούσα (η οποία προ εικοσαετίας είχε υποβληθεί σε εγχείρηση αλλαγής φύλου) λόγω του διαρκούς εξευτελισμού της από τη συνεχή επίδειξη των εγγράφων, που δεν ανταποκρίνονταν στο αποκτηθέν φύλο και όνομα της μετά την επέμβαση, ζήτησε από τις Γαλλικές Αρχές να διορθώσουν το πιστοποιητικό γέννησης και το όνομα στα δηλωτικά της ταυτότητας της έγγραφα. Επειδή όμως η στάση των Γαλλικών Αρχών απέναντι στο αίτημα της ήταν αρνητική, αυτή κατέφυγε στο ΕΔΔΑ. Το Δικαστήριο λοιπόν κατέληξε στην απόφαση ότι με την άρνηση τους αυτή οι Γαλλικές Αρχές παραβίαζαν το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ και συγκεκριμένα το δικαίωμα του σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής^{6,7}.

Σε μία άλλη υπόθεση, που αφορούσε την *Christine Goodwin and I v. United Kingdom*, το ως άνω Δικαστήριο με την απόφαση του στις 11 Ιουλίου του 2002 διαπίστωσε παραβίαση των άρθρων 8 και 12 της ΕΣΔΑ, καθώς η αδυναμία αλλαγής πιστοποιητικού γεννήσεως (άρθρο 8) στερούσε στους αιτούντες και το δικαίωμα να τελέσουν μεταξύ τους γάμο (άρθρο 12). Το Δικαστήριο έκρινε ότι η αναφορά σε άνδρες και γυναίκες δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο σε βιολογικά κριτήρια, και ως εκ τούτου τα διεμφυλικά άτομα δεν πρέπει να στερούνται του δικαιώματος τους στο γάμο. Η συγκεκριμένη απόφαση αποτέλεσε το εναρκτήριο λάκτισμα για την εισαγωγή νομοθεσίας (Gender Recognition Act), αφορούσα την αλλαγή εγγράφων διεμφυλικών ατόμων χωρίς πλέον να υφίσταται η προϋπόθεση της επέμβασης επαναπροσδιορισμού φύλου^{6,8}.

Στην υπόθεση της *Grant v. United Kingdom* (23 Μαΐου 2006) το Δικαστήριο έκρινε ότι η άρνηση της Βρετανικής Κυβέρνησης να αναγνωρίσει το συνταξιοδοτικό δικαίωμα σε γυναίκα τρανσέξουαλ (male to female), όταν αυτή έφτασε στο απαιτούμενο ηλικιακό όριο, παραβίαζε το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα η κυρία Grant, ενώ μετά την επέμβαση αλλαγής φύλου είχε εγγραφεί στην εθνική κάρτα ασφάλισης και κατέβαλε τις ασφαλιστικές της

εισφορές ως γυναίκα, όταν αυτή αιτήθηκε σε ηλικία 60 ετών την απόδοση σύνταξης, το ασφαλιστικό της ταμείο την ενημέρωσε ότι θα δικαιούταν αυτή με τη συμπλήρωση του συντάξιμου ορίου ηλικίας για τους άνδρες (65 έτη)^{6,9}.

Οι δύο τελευταίες περιπτώσεις, που θα μας απασχολήσουν, αφορούν σε αρνητικές κρίσεις/αποφάσεις που έλαβε το ΕΔΔΑ σχετικά με διακρίσεις εις βάρος τρανς ατόμων. Στη μεν πρώτη, P.V. v. Spain (30 Νοεμβρίου 2010), η συγκεκριμένη τρανσέξουαλ γυναίκα θεωρούσε ότι με την απόφαση ενός Ισπανικού δικαστηρίου να της περιοριστεί κατόπιν της αλλαγής του φύλου της η επικοινωνία με το παιδί της (που η ίδια είχε αποκτήσει πριν την επέμβαση), παραβιάζονταν τα άρθρα 8 (σεβασμός του δικαιώματος στην ιδιωτικά και προσωπική ζωή) και 14 (απαγόρευση διακρίσεων) της ΕΣΔΑ. Ωστόσο, το ΕΔΔΑ δέχτηκε ότι ήταν προς το συμφέρον του παιδιού να μειωθεί η συχνότητα των επαφών της P.V. με το παιδί της, λόγω της συναισθηματικής της αστάθειας. Με αυτό τον τρόπο το Δικαστήριο έκρινε ότι θα διαφυλάσσονταν η συναισθηματική σταθερότητα και η ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού και σε καμία περίπτωση δε θίγονταν τα άρθρα 8 και 14 της ΕΣΔΑ^{6,10}. Η δεύτερη περίπτωση, Guerrero-Castillo v. Italy, αφορούσε σε γυναίκα πολίτη προερχόμενη από το Περού, η οποία από το Μάρτιο του 1998 διέμενε στην Ιταλία με άδεια παραμονής για εργασία, με χρονική διάρκεια ισχύος μέχρι και το Μάρτιο του 2004. Τον Ιούνιο του 2003, κατόπιν έγκρισης από δικαστήριο του τόπου διαμονής, υπεβλήθη σε εγχείρηση επαναπροσδιορισμού φύλου από γυναίκα σε άνδρα (Φεβρουάριος 2004). Συνακολούθως, τον Απρίλιο του 2004, το δικαστήριο έκανε αποδεκτή την αλλαγή του φύλου και του ονόματος του αιτούντος, ενώ παράλληλα εξουσιοδότησε τις Ιταλικές Αρχές να προβούν σε αλλαγή των σχετικών εγγράφων, λαμβάνοντας υπόψη τα νέα δεδομένα. Ωστόσο, οι τελευταίες δεν μπορούσαν να ανανεώσουν την άδεια παραμονής του, γιατί το Περού αρνούνταν να του εκδώσει καινούργιο διαβατήριό ως άνδρα πλέον, καθώς στον Περουβιανό νόμο δεν αναγνωρίζεται η επέμβαση επαναπροσδιορισμού φύλου. Το Δικαστήριο απεφάνθη αφενός ότι οι Ιταλικές Αρχές εκπλήρωσαν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο άρθρο 8, αφετέρου δε ότι οι ισχυρισμοί του αιτούντος περί παραβίασης του άρθρου 3 (απαγόρευση απάνθρωπης και απαξιοτικής συμπεριφοράς) δεν πληρούσαν ούτε στον ελάχιστο βαθμό τις απαιτούμενες προϋποθέσεις παραβίασης του εν λόγω άρθρου⁶.

Ισχύον νομικό καθεστώς, σχετικά με την αλλαγή του φύλου στα διάφορα κράτη της Ευρώπης

(δες και ένθετο πίνακα)

Βέλγιο

Βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας (Sex Discrimination Act 2007) πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά τα εξής: i. διαρκής και μη αναστρέψιμη «ανάγκη» του ατόμου να ανήκει στο αντίθετο φύλο και ii. αδυναμία να φέρει στη ζωή απογόνους σύμφωνα με το ισχύον του φύλο. Τα ανωτέρω θα πρέπει να πιστοποιούνται μέσω δηλώσεων από ένα χειρουργό και ένα ψυχίατρο. Επιπλέον, για την αλλαγή του ονόματος οφείλει το άτομο να αποδείξει προηγούμενη ιατρική θεραπεία, κάτι που όμως δε συνεπάγεται και τη χειρουργική επέμβαση αλλαγής φύλου¹¹.

Γερμανία

Η ισχύουσα Γερμανική νομοθεσία (Transsexuellengesetz – TSG) της 10ης Σεπτεμβρίου 1980, η οποία τροποποιήθηκε στις 17 Ιουλίου του 2009, δίνει τη δυνατότητα στα άτομα που αντιμετωπίζουν πρόβλημα με το αποδοθέν (από τη γέννηση) σε αυτά φύλο να προχωρήσουν είτε απλά στην αλλαγή του ονόματος, εφόσον πληρούνται οι ακόλουθες προϋποθέσεις: i. έντονη επιθυμία και «ανάγκη» του ατόμου για διάστημα τουλάχιστον 3 ετών να ανήκει στο αντίθετο φύλο, ii. ισχυρή πεποίθηση ότι αυτό δε θα επιθυμήσει την επιστροφή του στο προηγούμενο φύλο μελλοντικά και iii. Γερμανική υπηκοότητα λόγω γέννησης, αλλά και δυνατότητα σε οποιονδήποτε άλλο πολίτη (όπως αλλοδαπός ή άτομο που έχει υπαχθεί σε καθεστώς ασύλου, εφόσον όμως πληρούται η δυνατότητα παραμονής εντός της Γερμανίας). Επιπλέον, παρέχεται νομοθετικά η δυνατότητα της αλλαγής του φύλου επί της βάσεως των προαναφερομένων προϋποθέσεων για την αλλαγή του ονόματος, αλλά προκειμένου να επιτευχθεί το δεύτερο πρέπει επιπροσθέτως να συντρέχουν και οι εξής δύο συνθήκες: i. μόνιμη ανικανότητα γενετήσιου πολλαπλασιασμού και ii. χειρουργική επέμβαση εξωτερικών χαρακτηριστικών¹².

Ηνωμένο Βασίλειο

Σύμφωνα με τη Πράξη Αναγνώρισης Φύλου του 2004 (Gender Recognition Act 2004) στη συγκεκριμένη χώρα, η αλλαγή του φύλου στο πιστοποιητικό γέννησης δεν θέτει ως προαπαιτούμενο οποιαδήποτε μορφή ορμονοθεραπείας ή χειρουργικής επέμβασης επαναπροσδιορισμού του φύλου. Ουσιαστικά, και πέραν του βασικού προαπαιτούμενου της ηλικίας (>18) του ενδιαφερόμενου ατόμου, τίθενται επιπλέον οι εξής προϋποθέσεις, τις οποίες οφείλει να πληροί αυτό: i. να ζει μόνιμα στο προτιμώμενο από αυτό φύλο για τουλάχιστον δύο χρόνια, ii. να είναι υπό ιατρική παρακολούθηση και να υπάρχει πιστοποιητικό (είτε πρόσφατο είτε εκδοθέν σε παρελθόντα χρόνο) από ψυχίατρο ή ψυχολόγο, που να τεκμηριώνει τη «δυσφορία» του για το αποδιδόμενο κατά τη γέννηση σε αυτό φύλο, iii. να μην είναι επί του παρόντος συζευγμένο και iv. να υποβάλλει δήλωση της πρόθεσης του να

παραμένει μόνιμα στο επιλεγμένο από αυτό φύλο για το υπόλοιπο της ζωής του. Το αίτημα για αλλαγή του πιστοποιητικού γέννησης υποβάλλεται στο Συμβούλιο Αναγνώρισης Φύλου (Gender Recognition Panel), το οποίο είναι και το αρμόδιο όργανο να αποφανθεί. Εφόσον εκδοθεί το πιστοποιητικό αναγνώρισης του νέου φύλου από τη συγκεκριμένη επιτροπή, το νεοαποκτηθέν πλέον φύλο ορίζεται ως το ισχύον για όλες τις μελλοντικές χρήσεις. Επιπλέον δε, φωτοτυπία του ως άνω εγγράφου θα πρέπει να προσκομισθεί και στο αρμόδιο ληξιαρχείο. Η νομική αναγνώριση του φύλου συντελείται μόνο μέσω του πιστοποιητικού γέννησης και όχι με την αλλαγή του φύλου στο διαβατήριο ή το δίπλωμα οδήγησης¹³.

Ιρλανδία

Σύμφωνα με το σχέδιο νόμου για την νομική αναγνώριση του φύλου (Πράξη 2013), που προτάθηκε από τη Γερουσιαστή Zarrone στις 2 Ιουλίου του 2013, προκειμένου κάποιο άτομο να υποβάλει αίτηση για εγγραφή του στο Αρχείο Αναγνώρισης Φύλου, πρέπει να πληροί το ηλικιακό όριο των 18 ετών και άνω. Σε περίπτωση όμως που το άτομο είναι νεότερο, η αίτηση προσκομίζεται μέσω του/των νόμιμου/ων αντιπροσώπου/ων του [guardian/s]), ο/οι οποίοι/οι οφείλουν να έχουν πλήρη επίγνωση των επιθυμιών του νέου, λαμβάνοντας όμως επιπλέον υπόψη τόσο την ηλικία, όσο και την ωριμότητα αυτού. Η συγκεκριμένη εγγραφή στο Αρχείο περιλαμβάνει πέραν από την αλλαγή του φύλου και τη μεταβολή του ονόματος, ούτως ώστε να υφίσταται πλέον μόνο το επιθυμητό από το άτομο όνομα. Παράλληλα γίνεται ειδική υποσημείωση στα στοιχεία του συγκεκριμένου ατόμου στο ληξιαρχείο, και ειδική παραπομπή στις υφιστάμενες καταγεγραμμένες αλλαγές του Αρχείου Αναγνώρισης Φύλου¹⁴.

Μάλτα

Στις 10 Δεκεμβρίου του 2010 τέθηκε στο Μαλτέζικο Κοινοβούλιο η επονομαζόμενη Πράξη Ταυτοποίησης Φύλου (Gender Identity Act), η οποία δεν απαιτεί από τα ενδιαφερόμενα άτομα την μη αναστρέψιμη αλλαγή φύλου μέσω χειρουργικής επέμβασης, για την αναγνώριση του επιθυμητού προς αυτά φύλου. Επιπλέον, η συγκεκριμένη Πράξη παρέχει τη δυνατότητα σύναψης γάμου στα ως άνω άτομα, ενώ πρόκειται να αντικαταστήσει μακρόχρονα και δαπανηρές δικαστικές διαδικασίες, όπως αυτές ορίζονταν στο νόμο του 2004¹⁵.

Ολλανδία

Στη συγκεκριμένη χώρα κατατέθηκε το Δεκέμβριο του 2013 νομοσχέδιο για την τροποποίηση της προϋπάρχουσας -έως και τη δεδομένη στιγμή- νομοθεσίας σχετικά με την νομική αναγνώριση της ταυτότητας του φύλου. Ο νέος νόμος θα τίθονταν σε ισχύ τον Ιούλιο του 2014 και βάσει αυτού οι καινούριες προϋποθέσεις, που θα πρέπει

να συντρέχουν, προκειμένου ένα άτομο να τροποποιήσει το αποδιδόμενο (κατά τη γέννηση) σε αυτό φύλο, είναι: i. Ολλανδική υπηκοότητα (λόγω γέννησης στη χώρα ή διαμονής σε αυτή), ii. ηλικία τουλάχιστον 16 ετών, iii. Δήλωση από ειδικό (ιατρό ή ψυχολόγο), που να πιστοποιεί τη διαρκή επιθυμία του ατόμου να ανήκει στο αντίθετο φύλο, χωρίς όμως την απαίτηση να έχει προηγηθεί χειρουργική επέμβαση, ορμονοθεραπεία ή μη αναστρέψιμη στειρώση¹⁶.

Πορτογαλία

Η Πορτογαλία με το νόμο 7/2011 (15 Μαρτίου 2011) ήταν η πρώτη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που εισήγαγε νομοθεσία σχετικά με τη νομική αναγνώριση του προτιμώμενου φύλου, εναρμονισμένη πλήρως με τις Αρχές της Yogyakarta. Σύμφωνα λοιπόν με την κείμενη νομοθεσία, το αίτημα για την αλλαγή τόσο του ονόματος, όσο και του φύλου στα νομιμοποιητικά έγγραφα, γίνεται σε οποιοδήποτε ληξιαρχείο και πρέπει να συνοδεύεται από τα εξής έγγραφα: i. έγγραφη δήλωση για επιθυμία αλλαγής του φύλου και του ονόματος, βάσει δε αυτών που θα προκύψουν να γίνεται εφεξής και η νόμιμη αναγνώριση του ενδιαφερόμενου ατόμου και ii. έκθεση από ομάδα ειδικών μίας δημόσιας ή ιδιωτικής κλινικής σεξολογίας, που να πιστοποιεί τη διάγνωση δυσφορίας ταυτότητας φύλου (gender identity disorder). Η ομάδα των ειδικών πρέπει να απαρτίζεται τουλάχιστον από έναν ιατρό και έναν ψυχολόγο. Σε κάθε εξεταζόμενη περίπτωση, η απόφαση είτε για την αποδοχή, την απόρριψη ή τέλος την προσκόμιση επιπλέον στοιχείων, λαμβάνεται εντός οχτώ ημερών¹⁷.

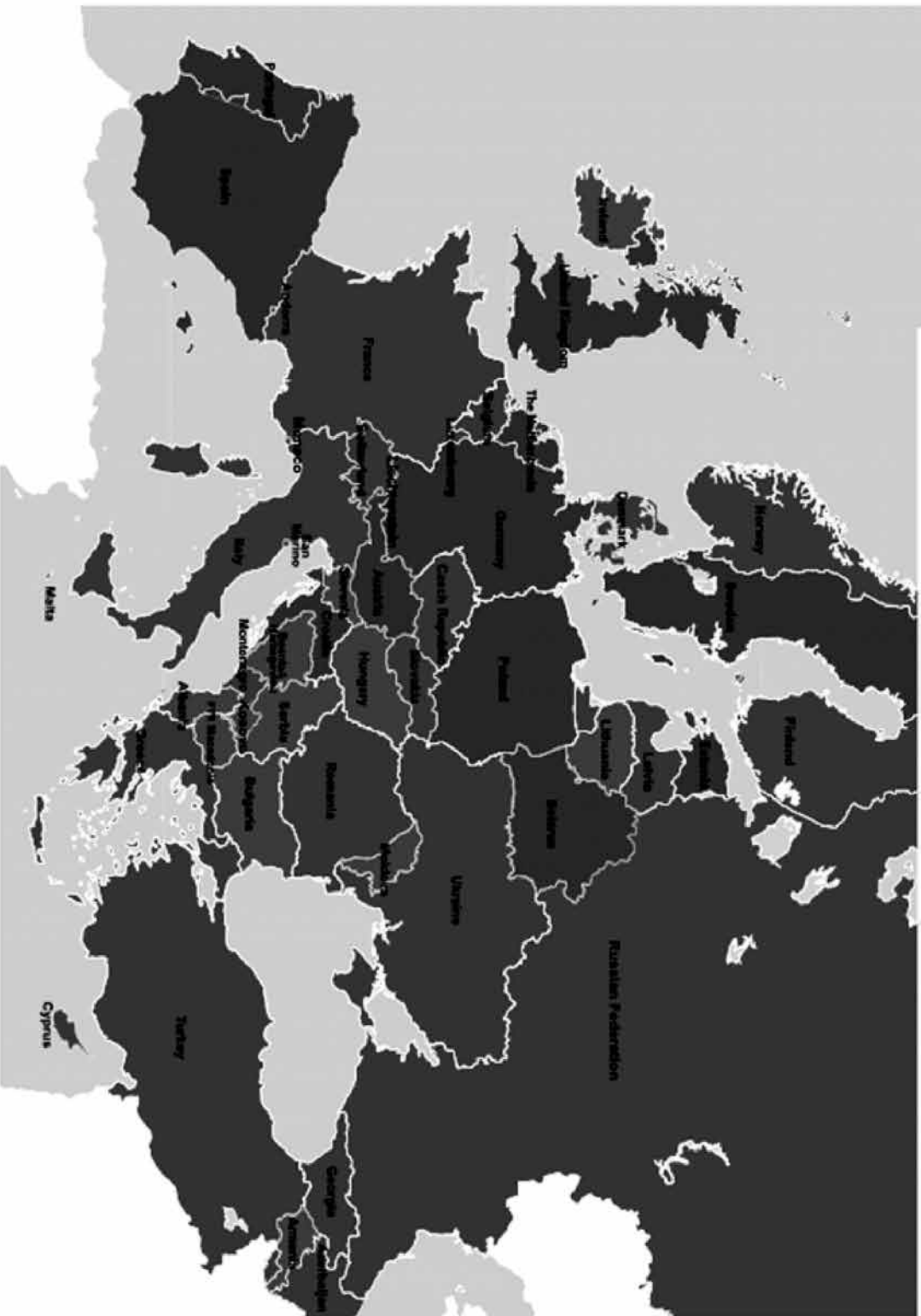
Σουηδία

Σύμφωνα με την Πράξη Αναγνώρισης Φύλου (1972:119), η οποία αναπροσαρμόστηκε το 2012, μπορεί ένα άτομο να αιτηθεί την αλλαγή του φύλου του στο Ληξιαρχείο υπό τον όρο ότι πληρούνται οι σχετικές προϋποθέσεις: i. ελάχιστο ηλικιακό όριο τα 18 έτη, ii. εγγεγραμμένος κάτοικος Σουηδίας, iii. ισχυρή πεποίθηση του ιδίου ότι ανήκει στο άλλο φύλο, iv. αυτή να έχει εκδηλωθεί εμπράκτως έστω και για μικρό χρονικό διάστημα στο παρελθόν και v. βάσιμη προσδοκία ότι θα διάγει «εντός του» επιθυμητού φύλου τη μελλοντική του ζωή. Επιπροσθέτως, παρέχεται η δυνατότητα σε άτομα που γεννήθηκαν με σοβαρό πρόβλημα ανάπτυξης των ιδίων χαρακτηριστικών του φύλου να επιλέξουν αυτά το φύλο, που θεωρούν ότι τους εκφράζει καλύτερα. Η χειρουργική αλλαγής γεννητικών οργάνων δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη νομική αναγνώριση του φύλου στη Σουηδία, ωστόσο, εάν κάποιο άτομο επιθυμεί να προβεί σε οποιαδήποτε επέμβαση αυτής της μορφής, θα πρέπει προηγουμένως να έχει αποκτήσει την εν λόγω αναγνώριση¹⁸.

Trans Rights Europe Map, 2014

21 Countries requiring Sterilisation in Gender Identity Recognition

21 countries in Europe require by law that trans people undergo sterilization before their gender identity is recognized.

"Transgender people appear to be the only group in Europe subject to legally prescribed, state-enforced sterilisation,"
 Report of former Commissioner for Human Rights Thomas Hammarberg (2009)

- Sterilisation is required
- No Legal Gender Recognition
- No sterilisation required

The Trans Rights Europe Map reflects the requirement for sterilisation in laws and administrative practices in gender recognition legislation in Europe. The Trans Rights Europe Index provides detailed country information in 21 categories on the back side of this document.

The Trans Rights Europe Map & Index has been developed in cooperation with ILGA Europe. For the Rainbow Europe Map reflecting the legal and policy situation for lesbian, gay, bisexual, trans and intersex (GLBTI) people in Europe see www.ilga-europe.org/rainboweurope

Learn more about legal gender recognition and what you can do to improve it at www.tgeu.org/AccessAllAreas

This publication has been produced with the financial support from the Open Society Foundations, the Danish Government and the PROGRESS Programme of the European Union. The contents of this publication is the sole responsibility of the author, and can in no way be taken to reflect the views of the European Union, the Open Society Foundations or the Danish Government.

Προστασία του φύλου στο ισχύον Ελληνικό Δίκαιο

Οι διατάξεις του Ελληνικού Συντάγματος 1975/1986/2001/2008 κατοχυρώνουν στα άρθρα 2§1 και 5§1 τόσο την προστασία της ανθρωπίνης αξίας όσο και της ίδιας της προσωπικότητας. Εφόσον όμως το φύλο αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας του προσώπου, γίνεται σαφές ότι με τα ως άνω άρθρα προστατεύεται εμμέσως και αυτό. Επιπλέον, το Σύνταγμα καθιερώνει και την αρχή της ισότητας (άρθρο 4§1 Σ.) όλων έναντι του νόμου, απαγορεύοντας ως εκ τούτου τις όποιες διακρίσεις μεταξύ των φύλων.

Ο υπουργός Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έθεσε σε δημόσια διαβούλευση από την 2.5.2017 έως και την 12.6.2017 ένα σχέδιο νόμου για την νομική αναγνώριση της ταυτότητας του φύλου. Το εν λόγω νομοσχέδιο ψηφίστηκε από τη Βουλή και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Νόμος 4491/2017-ΦΕΚ 152/Α/13-10-2017) [19]. Ειδικότερα όπως ορίζεται στο άρθρο 3 του συγκεκριμένου νόμου, κάθε άτομο έχει πλέον τη δυνατότητα να ζητήσει τη διόρθωση του καταχωρισμένου σε αυτό φύλου, εφόσον αυτό δε συνάδει με το φύλο της προτίμησης του. Ωστόσο, απαραίτητη προϋπόθεση για τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου είναι να υφίσταται πλήρης δικαιπρακτική ικανότητα του προσώπου, που επιθυμεί την αλλαγή, με εξαίρεση τους ανήλικους που έχουν συμπληρώσει το δέκατο έβδομο (17ο) έτος της ηλικίας τους, εφόσον υπάρχει ρητή συναίνεση των ασκούντων τη γονική μέριμνα και τους ανήλικους που έχουν συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο (15ο) έτος της ηλικίας τους, εφόσον υπάρχει επιπλέον θετική γνωμάτευση διεπιστημονικής επιτροπής. Η επιτροπή αυτή θα πρέπει να απαρτίζεται από: α) έναν παιδοψυχίατρο, β) έναν ψυχίατρο, γ) έναν ενδοκρινολόγο, δ) έναν παιδοχειρουργό, ε) έναν ψυχολόγο, ε) έναν κοινωνικό λειτουργό και τέλος έναν παιδίατρο, όλοι με εξειδίκευση στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Δεύτερη προϋπόθεση για τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου είναι το πρόσωπο το οποίο ζητεί τη διόρθωση του φύλου του να μην είναι έγγαμο. Επίσης, το συγκεκριμένο άρθρο ορίζει πως για την ως άνω διαδικασία δεν απαιτείται η υποβολή του ατόμου σε οποιαδήποτε προηγούμενη ιατρική επέμβαση, ούτε όμως και η εξέταση ή ιατρική αγωγή που να σχετίζεται με τη σωματική ή ψυχική υγεία του.

Στη συνέχεια στο άρθρο 4§1 του ίδιου νόμου, που αφορά τη διαδικασία διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου, προβλέπεται ότι αυτή οφείλει να γίνεται με δικαστική απόφαση σύμφωνα με το άρθρο 782ΚΠολΔ. Στη σχετική αίτηση που υποβάλλεται στο δικαστήριο θα πρέπει να δηλώνεται το επιθυμητό φύλο, το κύριο όνομα που επιλέγεται και το προσαρμοσμένο σχετικά επώνυμο.

Επίσης, θα πρέπει να επισυνάπτεται αντίγραφο της ληξιαρχικής πράξης γέννησης του προσώπου.

Παράλληλα στην παράγραφο 3 του ίδιου άρθρου αναφέρεται ότι στη νέα ληξιαρχική πράξη γέννησης, στα νέα έγγραφα και καταχωρίσεις (από τις υπηρεσίες που είναι αρμόδιες για την έκδοση νέων εγγράφων) δεν επιτρέπεται η οποιαδήποτε αναφορά σε διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου.

Τέλος, στην παράγραφο 4 του ίδιου άρθρου ορίζεται ότι η νέα ληξιαρχική πράξη δύναται εφεξής να αλλάξει μια ακόμη φορά, με την ίδια διαδικασία και τις ίδιες προϋποθέσεις.

Το άρθρο 5 αναφέρεται στις συνέπειες της διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου. Ειδικότερα προβλέπει ότι από την καταχώριση της στο ληξιαρχείο η διόρθωση του φύλου του προσώπου ισχύει έναντι όλων. Οσα δικαιώματα και υποχρεώσεις, αλλά και κάθε είδους ευθύνη του προσώπου, είχαν δημιουργηθεί πριν από τη διόρθωση του φύλου του εξακολουθούν να υφίστανται και μετά την πραγματοποιηθείσα διόρθωση.

Πρόσφατα το Ειρηνοδικείο Αθηνών με σχετική απόφαση του (ΕιρΑθ 418/2016), που αφορούσε την αίτηση διευφυλικού ατόμου, απεφάνθη ότι η αφαίρεση των γυναικείων γεννητικών οργάνων και η μη προσθήκη των χαρακτηριστικών των ανδρικών γεννητικών οργάνων δεν αποτελεί κώλυμα για τις αλλαγές στην ληξιαρχική πράξη γέννησης, διότι αυτές συνιστούν υποχρεωτική στείρωση και ως εκ τούτου παραβιάζουν αφενός το άρθρο 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) αφετέρου δε και τα άρθρα 2 και 26 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ICCPR).

Εξάλλου, μια άλλη απόφαση του ίδιου δικαστηρίου (ΕιρΑθ 1572/2016) έκρινε ότι η απαίτηση για πρόκληση μόνιμης στειρότητας ή άλλης χειρουργικής επέμβασης, ως προϋπόθεση για την νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, δε συνεκτιμάται το γεγονός ότι κάποια διευφυλικά άτομα δεν επιθυμούν την υποβολή τους σε τέτοιου είδους επεμβάσεις²⁰.

Επίλογος

Προϋπόθεση για την ευημερία μιας κοινωνίας είναι αυτή να απαρτίζεται από ευτυχισμένους ανθρώπους. Όταν ένα άτομο αισθάνεται εγκλωβισμένο σε ένα φύλο, το οποίο δεν το εκφράζει, αυτό έχει ως αποτέλεσμα το εν λόγω άτομο να αντιμετωπίζει δυσφορία, άγχος, γεγονός που οδηγούν σε διαταραχή των διαπροσωπικών και επαγγελματικών του σχέσεων. Από την άλλη πλευρά η ταυτότητα του φύλου αποτελεί στοιχείο της προσωπικότητας του ατόμου και μια έκφραση του δικαιώματος αυτοκαθορισμού και αξιοπρέπειας του. Επομένως, απο-

τελεί υποχρέωση της κάθε πολιτείας να διαφυλάττει και να προστατεύει τα δικαιώματα όλων των πολιτών που την απαρτίζουν. Κατά αυτή την έννοια πρέπει το κάθε κράτος να προσφέρει την ουσιαστική δυνατότητα στα άτομα εκείνα που επιθυμούν να αλλάξουν το φύλο τους να το πράττουν δίχως χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες και κυρίως χωρίς να θέτουν ως προαπαιτούμενο οποιαδήποτε μορφή ορμονοθεραπείας ή χειρουργικής επέμβασης.

Ο Νόμος 4491/2017 για τον επαναπροσδιορισμό του φύλου έχει ακριβώς αυτό τον σκοπό. Αφενός μεν να προασπίσει τα θεμελιώδη δικαιώματα των διεμφυλικών ατόμων, αφεντέρου δε να απλουστεύσει τη διαδικασία επαναπροσδιορισμού του φύλου, χωρίς να απαιτείται προηγούμενη χειρουργική επέμβαση του ατόμου και χωρίς ψυχιατρική εξέταση αυτού, παρέχοντας επιπλέον τη δυνατότητα σε κάθε διεμφυλικό άτομο να μεταβάλει τα στοιχεία της ταυτότητας του όπως αυτό επιθυμεί. Επιπλέον, ο εν λόγω Νόμος προσπαθεί να προλάβει καταστάσεις που πιθανόν να προκύψουν από την επιθυμία αλλαγής φύλου, όταν αυτή εκφράζεται από ανήλικα άτομα. Τα τελευταία, δεδομένου ότι δεν έχουν διαμορφώσει ακόμη την προσωπικότητά τους, είναι δυνατό να αλλάξουν την αρχική τους επιθυμία (για αλλαγή του φύλου τους) σε μεταγενέστερο χρόνο, οπότε και να υφίσταται σοβαρό πρόβλημα, καθώς κάτι τέτοιο θα είναι πλέον πρακτικά αδύνατο. Προκειμένου λοιπόν να επιληφθεί του συγκεκριμένου ζητήματος, ο Νόμος 4491/2017 απαιτεί για τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου των ανηλίκων, αφενός μεν τη συναίνεση των γονέων, αφετέρου δε τη θετική γνωμάτευση της Διεπιστημονικής Επιτροπής.

Abstract

Gender identity constitutes integral element of human substance and is connected with all expressions of human's life. It refers to the individual and internal way the individual conceives in general his/her sex; which can coincide or not with the sex that has been attributed to him/her by the society at the time of his/her birth.

Various international conventions protect and guarantee the human rights from any kind of discriminations, despite the fact that within these there is no special report, regarding sexual orientation and gender identity.

More specifically, the European Court of Human Rights has dealt occasionally with affairs and has developed extensive case law concerning the rights of transsexuals. The decisions of Court related to the following subjects: i. the legal recognition of change of sex and name, ii. the right in the marriage, iii. the cover of costs for operations with respect to sex redefinition, and iv. the retirement

rights, according to the adopted sex.

In the European Countries there exist different laws regarding the change of sex. Whereas in certain States is a prerequisite for the change of sex in birth certificate, one of the following procedures, namely hormone-therapy, surgical intervention of redefinition of sex or irreversible sterilization, in other Countries is required the medical follow-up of the individual and the submission of a certificate from a psychiatrist or psychologist, which would confirm the dissatisfaction of the individual for the attributed sex at the birth.

The Greek constitution guarantees, in the articles 2§1 and 5§1, the protection of human value and individual's personality, and indirectly also the gender itself.

The law 4491/2017, regarding the legal recognition of sex-identity, mentions that for the change of documents and the correction of registered sex, is required on the one hand the complete (full) legal capacity of the individual and on the other hand the unmarried state. However, it is not a prerequisite any previous medical (surgical or not) intervention or any psychiatric diagnosis.

Keywords: Gender identity, Transsexual, "Principles of Yogyakartaarta", European Convention of Human Rights (ECHR)

Βιβλιογραφία

1. The Yogyakarta Principles: Principles on the Application of International Human Rights Law in Relation to Sexual Orientation and Gender Identity (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.yogyakartaprinciples.org/principles_en.pdf)
2. Resolution adapted by the Human Rights Council. 17/19 Human Rights, Sexual Orientation and Gender Identity. Seventeenth Session. Agenda Item 8. Follow Up and Implementation of the Vienna Declaration and Programme of Action. A/HRC/RES/17/19. 14 July 2011 (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: https://iglhr.org/sites/default/files/Resolution17%3A19_2011_%20HRC_HRSOGI.pdf)
3. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Discriminatory laws and practices and acts of violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity. Nineteenth Session. Agenda Items 2 and 8. Follow Up and Implementation of the Vienna Declaration and Programme of Action. A/HRC/19/41. 17 November 2011 (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Discrimination/A.HRC.19.41_English.pdf)
4. Thomas Hammamberg "Discrimination against transgender persons must no longer be tolerated". Council of Europe. Directorate of Communication. 5

- January 2009.
5. Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity. 31 March 2010; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.coe.int/t/dg4/lgbt/Source/RecCM2010_5_EN.pdf)
 6. Richard Köhler, Aleks Rechner, Julia Ehrt. Legal Gender Recognition in Europe. Transgender Europe (TGEU). December 2013.
 7. B v. France [Application no. 13343/87; 25 March 1992]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf)
 8. Goodwin and I. v. United Kingdom [Application no. 28957/95; Grand Chamber 11 July 2002]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf)
 9. Grand v. United Kingdom [Application no. 32570/03; 23 May 2006]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf)
 10. P.V. v. Spain [Application no. 35159/09; 30 November 2010]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf)
 11. Directorate-General for Internal Policies [Policy Department; Citizens' Rights and Constitutional Affairs]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: <http://www.lgbt-ep.eu/wp-content/uploads/2010/07/NOTE-20100601-PE425.621-Transgender-Persons-Rights-in-the-EU-Member-States.pdf>)
 12. Gesetz über die Änderung der Vornamen und die Feststellung der Geschlechtszugehörigkeit in besonderen Fällen [Transsexuellengesetz – TSG]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/tsg/gesamt.pdf>)
 13. Gender Recognition Act 2004
 14. Legal Recognition of Gender Bill 2013; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.tgeu.org/sites/default/files/Ireland_Zappone_Draft_Bill.pdf)
 15. Malta Gender Recognition Act [proposal 2010]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: http://www.tgeu.org/sites/default/files/Proposed_Gender_Identity_Act_Malta.pdf)
 16. Dutch Gender Recognition Bill: Better but not Good; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: <http://www.vreerwerk.org/tag/netherlands/>)
 17. Portuguese Gender Identity Law No. 7/2011; 15 March 2010; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: <http://www.tgeu.org/sites/default/files/Portugal%20Gender%20Identity%20Law%20ENG.pdf>)
 18. Sweden Gender Recognition Act [1972:119; reformed 2012]; (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: [http://www.tgeu.org/sites/default/files/Sweden%20Gender%20Recognition%20Act%20\(1972-119\)%20ENG.pdf](http://www.tgeu.org/sites/default/files/Sweden%20Gender%20Recognition%20Act%20(1972-119)%20ENG.pdf))
 19. Νόμος 4491/2017-ΦΕΚ 152/Α/13-10-2017 (αναρτημένος στην ιστοσελίδα: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-nomothesia-genikou-endiapherontos/nomos-4491-2017-fek-152a-13-10-2017.html>)
 20. Νομολογία Δικαστηρίων (ΝΟΜΟΣ)